

УДК 028(477)"1789/1989"

Станіслав Бондаренко,
бібліограф кабінету бібліотекознавства ім. Л. Б. Хавкіної
ХДНБ ім. В. Г. Короленка

Становлення "сучасного читача" (1789—1989 рр.): вітчизняний контекст

Висвітлено проблему "конструювання" сучасного читача; запропоновано розглядати історію читача як історію зміни парадигм читання, що дає змогу відрізнити уявлення про читача від його історичної особистості.

Ключові слова: історія читання, історія читача, конструювання, форми ментальності, лінгвістична відносність.

Постановка проблеми. Свобода читання і творчості взаємозалежні й розглядаються як рушійна сила парадигмальних змін. Відомо, що Великій французькій революції 1789 р. передувала "епідемія читання" [14]. Г. Гегель зазначав, що наслідком свободи є непередбачуваність [8, с. 298] і наголошував на діалектичності історичного процесу, віддзеркаленням якого є діалогічність творчості й читання [10; 12; 25; 35]. Революція 1789 р. зумовила особливий стиль читання, який називають "сучасним" [9].

Отже, "сучасність" стає інтелектуальною конструкцією, що застосовується як ідеологічний маркер. Її позитивний зміст позначається фігурою "сучасного читача" і "сучасного читання", образ якого продукувався, вдосконалювався і, зрештою, зник [14]. Можливо, це сталося 1989 р., коли "кордони" Європи (сміслові й географічні) знову здійснили дрейф.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Історія модерного читача стала актуальною ще наприкінці XIX ст. Її історіографії присвячено численні праці [3; 5; 13; 16, с. 162—173; 20; 21; 26; 30 та ін.]. Припустимо, що період 1789—1989 рр. є не що інше, як "*longue durée*" (довгий проміжок), нині аналіз цього явища знову набуває актуальності [32]. Вивчення довготривалих періодів є традиційним для англофонних студій з історії культури і читання, що характерно, наприклад, для праць Р. Елтіка [31]. Ф. Бродель уважав "*longue durée*" особливим способом співвідношення розповіді й часу [7], не вшухає інтерес і до кратологічної парадигми [30]. Статистичі тривалих періодів в історії читання приділив увагу Л. Бородкін [33]; тренд про бунтівних читачів існує в США [30; 38]. Слід наголосити на важливому значенні фундаментальних наукових розвідок А. Рейблата і Д. Брукса про історію вітчизняного читача [19; 34]. Однак ця тема не перебувала в полі зацікавлень Р. Шартъє, К. Гінзбурга і Р. Дарнтонна — авторів найвідоміших праць з історії читання [9; 27]. Нині вельми актуальною є розробка концептуальних зауважень, щодо яких можливі дискусії різноманітних наук, які визначили б ознаки перспективного дискурсу серед студій про історію читання в Україні.

Об'єктом дослідження є формування читача в історії читання в конструкціях гуманітарних наративів, зокрема вітчизняних.

Мета статті — запропонувати періодизацію розвитку уявлень про читача і визначити можливий спосіб порозуміння історичного дискурсу з іншими дисциплінарними полями, серед яких склалися наукові та квазінаукові дискурси про читача і читання.

Вклад основного матеріалу. Потрібно визначити власне читача як предмет і проблему сенсу й мови. Слід свідомо дистанціюватися від науковості, оскільки наука не є головним чинником щодо повсякденних практик читання. Доцільно дотримуватися думки, що твір, який виконує означальну функцію (читач є "*той*", хто читає "*що*"), існує як результат взаємодії інтерпретатора (читача) зі знаковою системою (текстом) [10; 12; 18; 20; 22; 36; 38]. Текст є кодом, набором знаків, які зчитуються за допомогою навичок читання. Сенс виникає внаслідок інтерпретації. Від того, хто читає, залежить те, що прочитується. На це звертав увагу М. Рубакін, спираючись на концепцію лінгвістичної відносності [21], яка має два закони: "Тена-Потебні" й "Сепіра-Уорфа". Суть у тому, що чуттєвий досвід передує формуванню мови, а мова — сприйняттю. Отже, читач завжди є *terra incognita*, а текст — "чорною скринєю" [20].

Читач і читання "конструюються" з "наборів слів". Конструювання — важливий ресурс, яким користуються для здійснення влади (таку роль виконує аутодидактика, самоцензура). Умови породження смислу зумовлюють можливість висловлювання: репресують або, навпаки, емансипують значення [10]. Доцільно адресувати дослідників вітчизняного читання до критики історичних наративів, яку пропонував Г. Уайт [23]. Виникає проблема історичності читача, яку можна пояснити за допомогою схеми історичної епістемології М. Фуко [25]. Утім, учення Т. Куна про зміну парадигм також доречно. Постає завдання сконструювати уявлення про зміну парадигм читання, що в межах різних епістем зумовлювали певний тип історичності читача. Носіями парадигм читання, згідно із С. Фішем, є "читацькі спільноти" [35]. Між цими абстрактними величинами — історією читання і соціологією читацьких спільнот — виникає "шпарина", в якій знаходить місце нова історія читача. Знання про історичні форми ментальності, створені школою Анналів, допомагає розрізнити читача й уявлення про нього, уникати пастки абстракцій. Із цього випливає теза, що світ реального читача зумовили категорії ментальності, які домінують у межах певної парадигми.

Становлення "сучасного читача", таким чином, — епізод з історії уявлення, "довгий проміжок" часу між вигадкою і реальністю, предмет археології знання [34]. Етика читання змінювалася, наслідком чого стала неоднорідність форм уявлюваного читача. Зокрема, в античні часи читання і письму не радили довіряти [20]. Відомо, що у XIX ст. А. Шопенгауер зневажав читання і зазначав: "...чтение именно навязывает уму такие мысли, которые,

ему, по настроению и направлению данной минуты, так же чуждо и несродны, как печать сургучу, на котором она оставляет свой отпечаток" [28, с. 43].

Стереотипи читання мають важливе значення. Аналіз метафор свідчить, що цей процес порівнювали з "ліками", та "їжею" на початку "епохи 1789 р.", пізніше, у XIX і XX ст., він був "засобом", а нині знову повертається до метафори "ліків". Уявлення про читання як про заняття потрібне, важливе — результат, з одного боку, епохи Просвітництва, а з іншого — промислового перевороту. Вірогідно, М. Маклюен не помилявся, відводячи технічним засобам відтворення письма і читання вагому роль [16].

Окреслимо парадигми, всередині яких визрівало уявлення про "сучасного читача".

Парадигма 1: "Розкішне читання". Позитивний образ сучасного читача і читання, що склався у XIX ст., є конгломератом бібліофільського милування книгою і "протестантського" відчуття задоволення від накопичення капіталу корисних знань. Цей образ виник завдяки міграції цінностей внаслідок індустріалізації та здешевлення часу: гедоністичне піднесення і труд гордині, властиві революціонерам та філософам, став надбанням мас [14]. Читання поступово перетворювалося на ритуал письмової культури, під час якого до "мавзолею" цінностей "вносилося тіло" певного тексту. Воно ставало практикою престижного вжитку, а ринок зрівняв споживання культурних і матеріальних благ.

Парадигма 2: "Індустріальне читання". Для вітчизняного літературознавства з середини XIX ст. характерним є термін "доробок", який означає те саме, що "твір", однак має тісніший зв'язок з уявленням про виробництво і споживання смислів. Зрозуміло, що така назва споріднює праці письменника і читача за допомогою метафорики індустрії. Втім, саме індустріальне читання породило: 1) масовий смак і масові бібліотеки [30; 33]; 2) механізацію та стандартизацію бібліотечної справи [35]; 3) паноптикон і підозрілість стосовно читача (архітектори відводили бібліотекарів місце в центрі, щоб краще стежити за читачами) [34; 35]. Читача було "перетворено" на вічну дитину, що потребує уваги, навчання, контролю [3; 33]. Нарешті сформувався волелюбний "дорослий" читач і це збентежило філантропів, оскільки він "бунтував" [3; 26].

Парадигма 3: "Радянське читання". Радянський читач був об'єктом процесу, який Є. Добренко визначив як "формовку" [10]. Навчання грамоти і культури злилося із "читками" спеціально дібраних текстів. Методи "формовки" було запозичено від XIX ст. Уявлення про радянського читача сповнені формалізмом, на що скаржився теоретик бібліотечної справи К. Абрамов [1]. Наприкінці 1980-х рр. стало зрозуміло, що статистика не є релевантною реальному стану читання — розпочався процес розкладу канону освіти, і в ситуації "нової безграмотності", свободи сформувалася тенденція відмови від читання. Радянський читач, який був, за словами Й. Мандельштама, "об'єктом соціальної готики", опинився під руїнами конструктивізму [11].

Парадигма 4: "Читання у точці біфуркації". Точку біфуркації Ю. Лотман тлумачив як момент непередбачуваності [15]. Ним виявився кінець епохи "сучасного читання". Нині систематичне читання обирає надто вузьке коло шанувальників книги; його вже неможливо назвати "сучасним", адже відсутній канон науковості, емпіризму, а класика як масив смислів набула ринкової форми. У цьому сенсі слушним є вислів П. Шарт'є про те, що легкий доступ до знання не означає володіння ним [27].

Висновки. Спираючись на уявлення, з одного боку, про лінгвістичну відносність, а з іншого, про конструктивістський характер історичного письма, наголосимо, що вітчизняну історію читання й читача потрібно вивчати в контексті розбудови альтернативних принципів систематизації, ієрархії, хронології.

У перспективі подальших досліджень замість періодизації, яка ґрунтується на експліцитних конструкціях (цивілізаційній, марксистській, позитивістській підходи), доцільно застосовувати періодизацію, яка враховує зміну парадигм та епістем. Це шлях до імпліцитного теоретичного поля, що дозволить подолати стагнацію історіописання в галузі історії бібліотечної справи і читача, сприятиме створенню нових ідеалів свободи читання, які свого часу визначив критик Ю. Айхенвальд [2].

Список використаної літератури

1. Абрамов К. И. "Белые пятна" советской истории библиотечного дела / К. И. Абрамов // Библиотека в контексте истории : материалы науч. конф., Москва, 8—10 июня 1995 г. — Москва, 1997. — С. 5—6.
2. Айхенвальд Ю. И. Похвала праздности / Ю. И. Айхенвальд. — Москва, 1922.
3. Банк Б. В. Изучение читателей в России (XIX в.) / Б. В. Банк. — Москва : Книга, 1969. — 262 с.
4. Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика / Р. Барт. — Москва : Прогресс, 1989. — 616 с.
5. Белецкий А. И. Об одной из очередных задач историко-литературной науки (изучение истории читателя) / А. И. Белецкий // Введение в литературоведение. Хрестоматия : учеб. пособие. — Москва : Высшая школа, 2006. — С. 408—411.
6. Берк П. Нотатки щодо нових історій читання / П. Берк // Нові підходи до історіописання. — Київ : Ніка-Центр, 2010. — С. 211—214.
7. Бродель Ф. История и общественные науки / Ф. Бродель // Философия и методология истории. — Благовещенск : БГК им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, 2000.
8. Гегель Г. Феноменология духа / Г. Гегель. — Москва : Наука, 2000. — 495 с.
9. Дарнтон Р. Великое кошачье побоище и другие эпизоды из истории французской культуры / Р. Дарнтон. — Москва : НЛЮ, 2002. — 384 с.
10. Добренко Е. Формовка советского читателя. Социальные и эстетические предпосылки рецепции советской литературы / Е. Добренко. — Санкт-Петербург : Академ. проект, 1997. — 322 с.
11. История русского читателя. Вып. 5 : сборник статей. — Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУКИ, 2010. — 248 с.
12. История чтения в западном мире от Античности до наших дней. — Москва : Фаир, 2008. — 544 с.
13. Карьер Ж. Не надейтесь избавиться от книг / Ж. Карьер, У. Эко. — Москва : Симпозиум, 2010. — 336 с.
14. Ковалева Е. К. Проблема читателя: основные аспекты / Е. К. Ковалева // Наук. зап. Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Сер. : Літературознавство. — 2011. — Вип. 2 (2). — С. 162—173. — Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/NzI_2011_2\(2\)_24.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/NzI_2011_2(2)_24.pdf) (дата звернення: 17.12.2014). — Назва з екрана.
15. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек. Текст. Семіосфера. История / Ю. М. Лотман. — Москва : Языки русской культуры, 1996. — 464 с.
16. Маклюэн М. Галактика Гуттенберга: Сотворение человека печатной культуры / М. Маклюэн. — Київ : Ніка-Центр, 2004. — 432 с.
17. Маркова В. А. Книга в соціально-комунікативному просторі: минуле, сучасне, майбутнє / В. А. Маркова. — Харків : ХДАК, 2010. — 252 с.
18. Мелентьева Ю. П. История изучения чтения в России / Ю. П. Мелентьева // Библиография. — 2007. — № 6. — С. 29—34.
19. Рейтблат А. И. От Бовы к Бальмонту и другие работы по исторической социологии русской литературы. — Москва : НЛЮ, 2009. — 448 с.
20. Рикёр П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике / П. Рикёр. — Москва : Акад. проект, 2008. — 695 с.
21. Рубакин Н. А. Избранное. В 2 т. Т. 1. / Н. А. Рубакин. — Москва : Книга, 1975. — 224 с.
22. Советский читатель. Опыт конкретно-социологического исследования. — Москва : Книга, 1968. — 342 с.
23. Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века / Х. Уайт. — Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2002. — 528 с.
24. Уорф Б. Л. Отношение норм поведения и мышления к языку / Б. Л. Уорф // Языки как образ мира. — Москва, 2003. — С. 157—202.

25. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук : пер. с фр. / М. Фуко. — Москва : Прогресс, 1977. — 488 с.
26. Хавкина Л. Б. Библиотеки, их организация и техника : рук. по библиотечному делу / Л. Б. Хавкина. — Санкт-Петербург : Тип. Вольфа, 1911. — 404 с.
27. Шартье Р. Письменная культура и общество / Р. Шартье. — Москва : Новое изд-во, 2006. — 272 с.
28. Шопенгауэр А. Афоризмы и максимы / А. Шопенгауэр. — Ленинград : Изд-во Лен. ун-та, 1990. — 288 с.
29. Эко У. Роль читателя. Исследования по семиотике текста / У. Эко. — Санкт-Петербург : Симпозиум, 2005. — 502 с.
30. Aliaga-Buchenau A.-I. The "dangerous" potential of reading: readers and the negotiation of power in nineteenth century narratives / A.-I. Aliaga-Buchenau. — New York—London, 2004. — 187 p.
31. Altick R. D. The English common reader: a social history of the mass reading public (1800—1900) / R. D. Altick. — Chicago, 1957.
32. Armitage D. The Return of the Longue Durée: An Anglo American Perspective / D. Armitage, J. Guldi. — Mode of access: http://scholar.harvard.edu/files/armitage/files/rld Annales_revised_0.pdf (date of appeal: 17.12.2014). — Title from the screen.
33. Borodkin L. The reading culture of Russian workers in the early twentieth century (evidence from public library records) / L. Borodkin, E. Chugunov // The space of the book. Print culture in the Russian social imagination. — Toronto : University of Toronto Press, 2011. — P. 142—164.
34. Brooks J. When Russia learned to read: Literacy and popular literature, 1861—1917 / J. Brooks. — Princeton, 1985.
35. Fish S. Is there a text in this class?: The authority of interpretive communities / S. Fish. — Harvard : Harvard University Press, 1980. — 394 p.
36. Iser W. The reading process: a phenomenological approach / W. Iser // The implied reader. — Baltimore, 1974.
37. Lang A. Explicating explications: researching contemporary reading / A. Lang // Reading in history: new methodologies from Anglo-American tradition. — London, 2010. — Vol. 6. — P. 233—259.
38. Ronald E. Day. Totality and representation: a history of knowledge management through European documentation, critical modernity, and postfordism / E. Day Ronald // Journal of the American Society for Information Science and Technology. — 2001. — Vol. 52. — P. 724—735.

Проаналізована проблема "конструювання" сучасного читача; пропонується розглядати історію читача як історію зміни парадигм читання. Це дозволяє розрізняти представлення про читача і його історичної особистості.

The problem of constructing of a modern reader; it is proposed to consider the history of the reader as the story of a reading paradigm shifting. This allows distinguishing between representations of the reader and the historical identity of the reader.

Надійшла до редакції 9 вересня 2015 року

УДК 659.4:81'42]:316.658](470:477)

Лідія Смола,
доктор політичних наук,
професор кафедри видавничої справи
та редагування НТУУ "КПІ"

Особливості російського пропагандистського дискурсу (на прикладі українсько-російського конфлікту на Сході України)

У статті представлено аналіз пропагандистського дискурсу як складника системи соціально-політичних відносин. Проведено аналіз підходів до визначення цього феномену. Надано перелік особливостей пропагандистського дискурсу в українсько-російському конфлікті: "документальність", емоційність, створення слів-фантомів та використання соціальних медіа. Актуалізується проблематика потреби захисту власного інформаційного поля з урахуванням широкого використання новітніх (електронних та інтернетних) форм впливу.

Ключові слова: дискурс, пропагандистський дискурс, пропаганда, інформаційна війна, картина світу, інформаційні технології, соціальні медіа.

Постановка проблеми. Протистояння на Сході України актуалізувало питання впливу пропаганди, принципів ведення інформаційної війни та особливостей інформаційної агресії. У низці досліджень було здійснено аналіз пропагандистських дій, методів впливу російської пропаганди на пострадянському просторі. Поняття "пропаганда" поряд із терміном "інформаційна війна" стало актуалізованим не тільки в науковому, а й у політичному та журналістському лексиконі. Відомо, що ефективність та дієвість пропаганди зумовили існування численних її тлумачень. Зокрема, Л. Чайлдс трактував її як "розповсюдження з певною метою ідей, доктрин та думок" [1]. Р. Уайт визначав її як "прагнення здійснити вплив на спосіб мислення інших людей з метою вплинути на їхню поведінку" [2]. На думку Ф. Бартлета, "пропаганда повинна впливати на розум людей таким чином, щоб вони приймали думки та образи поведінки, які їм нав'язують, не аналізуючи

причини, що спонукали їх змінити свої погляди" [3]. Л. Віндлхем трактував пропаганду як політичну інформацію (повідомлення) чи як продуману передачу відправником споживачу політичних новин з наміром вплинути на поведінку споживача інформації таким чином, щоб той не зміг діяти інакше [4]. Ці та інші трактування містять важливий компонент — дискурс як комунікативне явище (за Т. ван Дейком), що поєднує інформацію (тексти), соціальний контекст та учасників комунікації. Попри актуальність, невисвітленими залишаються питання пропагандистського дискурсу в контексті українсько-російського конфлікту.

Дискурс (фр. *discourse* — розмова; лат. *discursus* — розмірковування) як мовленнєвий потік, що має різноманітні форми вияву (усну, писемну, друковану тощо), відбувається у межах одного чи кількох каналів комунікації, регулюється стратегіями і тактиками учасників спілкування та є складним синтезом когнітивних, мовних і позамовних